

AMASRA ‘BÜYÜKADA,, SINDA BİR BİZANS KİLİSESİ SEMAVİ EYİCE

Zonguldak vilâyetine bağlı küçük bir nahiye merkezi olan Amasra’da 1938 yılı Ağustosunda bir kaç hafta geçirmiştım. Bu sırada, limanın dışında bulunan ve halk tarafından ‘‘Büyükada’’ veya ‘‘Eşekadası’’ olarak adlandırılan ıssız ve çorak adaya giderek ¹, kısa bir zaman önce, bir takım define arayıcıları tarafından kazılan ve tahrib edilen eski bir Bizans kilisesinin kalıntılarını görmek kabil olmuştı ². Ancak 1949 yılı Temmuz ayı içinde Amasra’yı tekrar ziyaret etmek imkânını bulabildim ³. İkinci defa olarak 19 Temmuz Salı günü, bu adaya gittiğim zaman, aradan geçen onbir yıl içinde kalıntıları eskisine nazaran hayli değişmiş buldum. Gerek hava tesirleri ve gerek muhtelif vesileler ile buraya gelen insanlar, ilk ziyaretimde henüz mevcut olan birçok izleri yok etmişler ve bir toprak tabakası, harabeleri yeniden örterken, bunun üzerinde yetişen çalı ve fundalar inşaat izlerini gözlerden gizlemeğe başlamışlardı.

I. Kilisenin mevkii ve burası hakkında bilinenler

1. KİLİSENİN BULUNDUĞU YER VE CİVARI

Karadeniz’in güney kıyılarındaki limanlardan birini teşkil eden Amasra (Res. 1) Amastris ve Sesamos adları ile hayli gerilere kadar uzanan eski fakat devir devir karanlıklar içinde kalan bir

¹ Kıyılarımızdaki ıssız adaların ekserisine halk umumiyetle ‘‘Eşekadası’’ adını verir, bk. C. ALAGÖZ : *Türkiye’de Karst olayları hakkında bir araştırma*, ‘‘Türk Coğrafya Dergisi’’, I (1943), s. 89’da ‘‘... bazı yerlerde, Eşek alanı, Eşek adası, Eşek çukuru, Eşek tepe, Isparta güneyinde Eşek ovacığı adlarına rastgelmektedir ki, bu yerler halk nazarında ekonomik bakımdan değer ifade etmeyen, beğenilmeyen yerler olsa gerektir’’. Amasrada’daki adaya ‘‘Büyükada’’ da denmesinin sebebi, burada bir de ‘‘Küçükada’’nın mevcut olmasından dolayıdır.

² Fena bir talih eseri olarak bu esnada çekilen resimlerin ve seçilen krokilerin hepsi bir kaza neticesinde mahvolmuştur.

³ Amasra hakkındaki ilk araştırmalarımız neticeleri de imkân buldukça ayrıca yayınlanacaktır. Yalnız Amasra hakkında umumi mahiyette ve sathi bir yazı tara-

tarihe sahiptir⁴. Bizans hâkimiyetinden sonra Cenova cumhuriyetinin idaresi altına giren Amasra 1461 yılına doğru Fatih II. Mehmed tarafından harpsiz olarak fethedilinceye kadar⁵, bu ticaret devletinin bir transit anbarı ve türkleşen Karadeniz kıyılarında, Hıristiyan gemilerine son melce limanlarından biri olarak kalmıştır. Amasra'da Bizans hâkimiyetinin sona ermesi ve Cenova idaresinin başlaması kati bir rakkamla ayrılmadığı gibi, bu sıralarda Amasra'nın kısa bir zaman için Türklerin eline geçmiş olduğuna da ihtimal verebilmek için emâreler de vardır⁶. Herhalde Amasra'nın XIV. asır içlerine doğru Cenovalıların nüfuzu altına girmeğe başladığı ve Anadolu'daki topraklarını kısa bir zaman sonra tamamen kaybeden Bizans imparatorluğunun ise artık bu sıralarda burası ile bir ilgisi kalmadığı da muhakkaktır.⁷

Amasra'nın Büyük ve Küçükliman adlarını taşıyan doğu ve batıdaki limanlarını ayıran alçak berzahın kuzeyinde bulunan tepe, içkale ile birlikte esas kaleyi taşımakta ve daha kuzeyde bulunan Boztepe'nin güney kıyılarında da surlar devam etmektedir. Bizans idaresinin ikinci yarımında ve bilhassa Cenova ile Osmanlı hâkimiyetleri zamanında kasaba bu surların içine inhisar etmiştir. Ancak

fımdan neşredilmiştir; S. EYİCE : *Amasra*, "Türkiye Turing ve otomobil Kurumu Belleteni" inden ayrı basım, İstanbul 1951. Maateessüf bu yazının adı geçen Belleten'de çıkan aslı birçok baskı hataları ihtiva etmektedir.

⁴ Amasra'nın toplu bir tarihçesi henüz yazılmamıştır; 1949 yazındaki seyahatimizin esasını da bu yolda malzeme toplamak teşkil etmiştir. Umumi kronik ve tarihlerde burayı ilgilendiren kayıtlardan başka, muhtelif seyahatnâmelerde burası hakkında çeşitli notlar bulmak mümkündür. Amasra'nın bazı eski eserleri bakımından da münferid tetkikler mevcuttur, HIRSCHFELD : *Amastris* maddesi, PAULY - WISSOWA : *Real-Enzyklopädie*, c. I.'de, Amasra'nın İlkçağdaki tarihi hususunda bilgi ve bibliyografya verir; Erken Hıristiyanlık devrinde Amasra için bk. V. SCHULTZE : *Altchristliche Städte und Landschaften, II Kleinasien*, Gütersloh 1926, c. II, s. 212 ve dev.

⁵ J. DE HAMMER : *Histoire de l'empire Ottoman*, Paris 1836, c. III, s. 69 ve krş. s. 386; J. W. ZINKEISEN : *Geschichte der Osmanischen Reiches in Europa*, Gotha 1854, c. II, s. 337 ve dev; İ. H. UZUNÇARŞILI : *Osmanlı tarihi*, Ankara 1949, c. II, s. 47; v.s.

⁶ Bu hususu haber veren yegâne kaynak için bk. GEORGIUS PHRANTZES, Bonn 1838, s. 17, krş. M. HALİL YINANÇ : *Türkiye tarihi, Selçuklular devri, I Anadolu'nun fethi*, İstanbul 1944, s. 127 ve bilhassa bk. W. HEYD : *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, Leipzig 1923 (yeni baskı), c. II, s. 357 ve dev.

⁷ Daha XIII. yüzyıl sonlarından itibaren Karadeniz limanlarında bazı İtalyan tüccarlarının mevcudiyeti bilinmektedir, bk. G. I. BRATIANU : *Recherches sur le commerce Genoıs dans la Mer Noire au XIII. siècle*, Paris 1929, s. 171.

son yarım asır içinde kasaba tekrar surların dışına çıkarak gerilere doğru yayılmağa başlamış, fakat antik ve Hıristiyanlığın ilk devirlerindeki Amasra şehrinin bulunduğu arazi üzerinde buraların terkinden beri inşaat yapılmamıştır⁸. "Kale tepesi"nin doğu tarafında bulunan Küçükada ile bunun kuzeyindeki Büyükada veya Eşek-adası'nın ise asırlardanberi meskûn olmadığı anlaşılmaktadır.

Büyükada, Boztepe ile kaleyi birbirine bağlayan ve "Kemere" adı verilen tek gözlü köprü'nün altındaki sığıltan bir kayık ile azami on dakikalık bir mesafede olmasına mukabil, bu seyahat limandan yapıldığı takdirde bütün mendireğin etrafını dolanmak icap ettiğinden yol çok daha uzamaktadır. Bilhassa öğleden sonraları Karadeniz'in sert poyrazının böyle bir gezintiyi oldukça müşkil hattâ bazan tehlikeli ve imkânsız kıldığını da hatırda bulundurmak lâzımdır.

Büyükada sivri uçları, güney ve kuzeyde olmak üzere oldukça muntazam beyzi bir şekle sahiptir. Üzeri kısmen ot ve ufak çalılarla örtülü olduğundan, kayaların açık boz renkteki çıplaklığının yer yer kapandığı görülür (Res. 2). 340 yada kadar (331 metre) bir uzunlukta olan bu adanın etrafında deniz oldukça derin olup, bu derinlik 9-14 kulacı (16 m. 45-25 m. 60) bulur⁹. Kuzey rüzgârlarına ve fırtınalarına tamamen açık olan adanın sahili daimi surette dalgalı ve çırpıntılıdır. Biraz sert havalarda ve fırtınalarda ise bu kayalığın ne derece dehşet verici bir hal aldığı kolaylıkla tahmin edilebilir¹⁰. Denizin tesiri ile adanın kıyıları sayısız çatlak ve oyuntularla adeta bir dantela gibi işlenmiştir; hattâ kuzey burnunda, doğu-batı istikametinde kanal şeklinde tabii bir de yarık bulunmaktadır. Adanın sahili dik duvarlar halinde denize indiğinden en sakin havalarda bile buraya yanaşıp çıkmak hayli zordur. Yalnız kale ile Boztepe'nin arasındaki Kemere'nin tam karşısına isabet eden yamaçta,

⁸ Bugünkü Amasra nahiyesi hakkında bk. *Amasra maddesi, İnönü Ansiklopedisi*, c. II, s. 240 v.d. Burada Amasra'nın basit bir krokisi de bulunmaktadır. Ruslar tarafından 1834 — 1841'de çıkarılan ölçülere göre neşredilen İngiliz deniz haritasındaki portolon, Amasra hakkında umumi bir fikir verebilir, bk. ADMIRALTY CHARTS: *Black Sea, Sheet IX, Bosphorus to Kerempeh*, No. 2238.

⁹ A. RASTM : *Türkiye coğrafyası sahilisi, Karadeniz sevahili rehberi*, İstanbul 1930, s. 89 ve bk. HYDROGRAPHIC DEPARTMENT OF THE ADMIRALTY: *Black Sea Pilot*, London 1942, s. 394.

¹⁰ Karadeniz'de büyük tahribat yapan meşhur 1931 fırtınasında, dalgaların bu adanın üzerini tamamen kapladıkları rivayet olunur.

içine bir sandalın ancak girebileceği bir yarık bulunmakta (Res. 3) ve kuzey rüzgârlarına karşı emniyetli olan bu tabii havuzun sol yani kuzey tarafında, kayaların içine oyulmuş bir merdivenin basamaklarının izleri, zamanın tahribatına rağmen farkedilmektedir. Evvelce adanın üzerinde bulunan manastıra çıkmak için meydana getirildiği anlaşılan bu merdiven, adanın iskelesinin de eskiden burada olduğunu göstermektedir. Ayrıca, merdivenin önünde kayada bazı horasan izlerine de rastlanması, burada bir iskele için gerekli bazı inşaat yapılmış olduğuna işaret eder. Evvelce, ada ile kasaba arasındaki irtibatın limandan doğru değil fakat Kemereye yakın bir yerden doğru temin edildiği de tahmin olunabilir.

Adanın yamacındaki bu merdiven bakiyeleri daha tepeye gelmeden kaybolmakta (Res. 4) ve define arayıcıların dışarı döktükleri toprak yığıntısı üzerinden adanın en üst kısmına çıkılmaktadır. Evvelce bir manastıra ait olan kilisenin harabesinin etrafında şimdiki halde önemli başka bina kalıntılarına rastlanmamaktadır. Mamafih kilisenin bağlı olduğu binalar grubuna ait olması muhtemel ufak ve hiçbir mimarî hususiyet taşımayan bir duvar parçasına, adanın kuzey ucuna yakın bir yerde rastlanmıştır. Bir köşe teşkil eden bu duvar bakiyesi, etrafı temizlenmedikçe bir değer ifade etmekten uzaktır. Buradaki molozların arasında inşaat malzemesi olarak ikinci defa kullanılmış bir mermer parçası dikkati çeker. Üzerinde çok tahrip edilmiş ve kıvrımlarının arası harç dolmuş iki akan-tus yaprağı olan bu taşın (om. 20X0 m. 50 ebadında) Roma devrine ait bir yapıdan getirildiği tahmin edilebilir. Manastırın su ihtiyacını temin için kayaların içine oyulmuş bir sarnıcın veya yamaçlardan süzülen suların toplandığı açık havuzların da burada muhakkak bulunması lâzım ise de bu yoldaki araştırmaların bir netice vermemiştir.

2. KİLİSENİN MEYDANA ÇIKARILIŞI :

Ötedenberi Büyükada'da bazı yapı bakiyelerinin bulunduğu halk tarafından biliniyor ve hattâ, inşaat için buradaki taş ve tuğlalardan istifade edenler de bulunuyordu. Fakat Amasra'yı ziyaret eden seyahatlerin hiçbiri bu kayalığı da yakından görmek lüzumunu duymamıştır. Kısa olmakla beraber Amasra hakkında toplu bilgi veren ve bilhassa Bizans devri eserlerini ihmal etmeyen Bartınlı mü-

hendis Avramis'in yazısında da buradan bahsedilmemiştir¹¹. Adanın üzerinde bir manastırın bulunması icap ettiğini yazan Schultze ise sadece kaynaklara dayanarak bu tahmini yürütmüştü¹². Kasabanın açığındaki bu adanın mevkii ve durumu bakımından manastır kuranları cezbedebileceğine işaret eden müellif, burada böyle bir yapının mevcudiyeti hakkında maddi bir delil göstermemiştir.

İstanbul'da "Akşam" gazetesinde 1937 yılının Mayıs ayında küçük bir memleket haberi çıktı. Amasra civarındaki Büyükada'da define arandığını ve bunun için yapılan kazıda bir binanın meydana çıktığını haber veren bu yazıda, binanın bir ayazma (!) olduğu bildirilerek, zemininde, içinde derin boşluklar olan üç büyük kapak (!) bulunduğu da zikrediliyordu¹³. Ciddi bir surette kontrol edilmediği anlaşılan bu kazının, zamanında müdahale edilmediği takdirde ilim için zararlı bir neticeye varacağı aşikârdı. Birkaç gün sonra "Bartın" gazetesinde çıkan bir yazı ile¹⁴, buradan iktibas edilerek yine "Akşam"da neşredilen bir haberde¹⁵, define arayıcıların yaptığı bu kazı

¹¹ Ὁ ἄβραμ: Πραγματεία περὶ Ἀμάστριος καὶ τῶν πέριξ αὐτῆς, Ὁ ἐν Κων- πόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, V (1872) s. 47 ve dev.

¹² V. SCHULTZE: *Altchristliche Städte und Landschaften, II Kleinasien*, Gütersloh 1926, c. II, s. 215. Azizlerden Büyük Vasilios tarafından tesbit edilen nizamlara göre, manastırların hali yerlerde olması tavsiye olunuyordu. Bunun için adalarda, dağlarda sayısız ibadetyerleri kurulmuştu, kşl. A. FERRADOU: *Des biens des monastères à Byzance*, Bordeaux 1896, s. 73.

¹³ *Akşam gazetesi*, İstanbul, 31 Mayıs 1937, kime ait olduğu bilinmemekle beraber, aynı yazıdaki şu sözler, bu yapı bulunduğu sıralarda fikir beyan edenlerin bilgilerini göstermesi bakımından dikkati çeker: "Mamafih mevcut malûmata göre ayazma milâttan evvel vuku bulan İran ordularının istilâsında tahrip edilmiştir. Hazinenin o zaman bulunmuş ve soyulmuş olması ihtimali vardır".

¹⁴ *Bartın gazetesi*, Bartın (tarihi tesbit edilemedi, belki Haziran) 1937, "... Definciler Amasra limanı dışında Büyükada'da kazı yapmışlar ve bu esnada mahzeni insan kemikleriyle dolu olan eski bir ayazma bulmuşlardı. Ancak arayıcılara sadece gömülü para ve hazine aramak üzere ruhsat verildiği cihetle, eski eserler çıkarmalarını yolsuz gören vilâyet makamı, kazıyı durdurmuş ve keyfiyetten merkezi haberdar etmişti. Aldığımız malûmata göre arayıcıların müracaatı üzerine, keyfiyet merkezce tetkik edilmiş ve eski eserler çıktığı takdirde Asarı Atika nizam-nâmesi tatbik edilmek üzere kazının devamına müsaade edilmiştir. Arayıcılar, Büyükada'daki kazıyı şimdilik bırakmağa... karar vermişlerdir".

¹⁵ *Akşam gazetesi*, İstanbul 7 Haziran 1937, "... Üç mahzen kapağı meydana çıktığını haber vermiştik. Bir gün sonra bu kapaklardan biri açılmış ve mozaiklerle döşeli dar bir merdivenden aşağıya inilmiştir. Fakat, içerde, hazine bulunacağı yerde, insan kemiği mevcut olduğu görülmüştür. Arayıcılar bundan meyus olma-

hakkında alâka çekici olduğu kadar endişe de uyandırıcı bir durumun mevcudiyeti seziliyordu. Define yerine mozaik zeminlerin ve insan kemiklerinin bulunması üzerine durdurulan kazı, define arayıcılarına hiçbir şey temin etmemişti. Onlar binanın zemininde gizli bir kapak ve bunun altında da uzun bir merdivenle inilen bir odadaki hazineyi arıyorlardı. Bunun için define arayıcılar, binayı tahripten geri kalmamışlar ve muhayyel merdivenin bulunması yolunda kilisenin zeminini süsleyen mozaikler, pek ufak bir saha istisna edilirse tamamen parçalanmışlardır. Tahribat hayli ilerledikten sonra durdurulan kazıya bir daha devam edilmemiş, fakat meçhul kimseler tarafından gizli araştırmalar yapılmıştır.

Büyükada kilisesinin meydana çıkarılış ve tahribinden birkaç ay sonra “Zonguldak” gazetesinde çıkan kısa bir yazıda bu eski eserin encamı hakkında haklı endişeler ileri sürülüyordu¹⁶. Bir yıl sonra 1938 Ağustosunda burayı ziyaretimde, harabe yapılan tahribata rağmen oldukça iyi bir halde bulunuyordu. Binanın duvar bakiyeleri ve zemin mozaiklerinden ufak bir kısım henüz duruyor ve enkazın arasında muhtelif mozaik parçaları, insan kemikleri lâhit kırıkları, arşitektonik parçalar görülüyordu. Son ziyaretimde bunlar ortadan kaybolmuş, hattâ binanın duvarlarının taş ve tuğlaları da yok edilmeğe başlanmıştı.

3. KİLİSENİN TARİHÇESİ HAKKINDA TAHMİNLER

Amasra'da Hıristiyanlık tarihi bakımından önemli bazı hâdim-

mişler, asıl hazineyi bulmak için, diğer kısımları kazmak üzere hazırlanmağa başlamışlardır. Fakat bu sırada kazının durdurulması hakkında vilâyetten verilen emir tebliğ edilmiştir. Buna sebep, arayıcılara, müsaadenin ancak gömülü hazine aramak üzere verildiği, halbuki kazının asarı antikaya taallük etmekte olmasıdır. Arayıcılar kazının menine itiraz ederek aramada asarı antikaya ait bir şey çıktığı takdirde asarı atika nizamnâmesine tabi olacağı hakkında verdikleri tahütnâmede sarahat olduğunu bildirmişler, yasağın kaldırılmasını istemişlerdir. Vilâyetçe keyfiyet Maarif Vekâletine yazılarak, kazıya nezaret etmek üzere mütehasıs istenmiştir. Mütehasıs geldiği zaman kazının devamına müsaade verilecektir.”

¹⁶ *Zonguldak gazetesi*, Zonguldak 23 Ağustos 1937, “... Yukarıda bahsettiğimiz Amasra'da Büyükada'da definecilerin yaptıkları hafriyat ile ortaya çıkan manzara yürekler acısındır ve kör bir ihtiras ile işleyen zalim kazma, kıymetli eserleri ve mozaikleri param parça etmiştir. Şimdi orada gene kenarları mozaikle işli bir kapak vardır. Vilâyetin müdahalesi üzerine burası tahripten kurtulmuştur. Ancak şimdi de merak edenler çok. Buranın altında ne var? Defineci, aradığının bu kapak altında olduğunu ve buradan, denizin altından şuraya buraya yollar gittiğini işar etmiştir...”

selerin cereyan etmiş olduğunu kaynaklardan öğreniyoruz¹⁷. Bunların Büyükada kilisesi ile herhangi bir bağları olup olmadığı hakkında şimdilik birşey söylenemez. Bir Bizans kroniğinde rastlanan ve daha geç devirlere ait kroniklerde de aynen veya pek az farklarla tekrarlanan bir kayıt dikkati çeker.

Babası Konstantinos IV (668—685)'ün ölümü üzerine Bizans imparatoru olan İkinci Iustinianos, ihtiyatsızlık ve tedbirsizliği ile bazan çılgınca olan hareketlerinin bir neticesi olarak İstanbul'da 695'de bir ayaklanmaya sebebiyet vermiş¹⁸ ve tahtından indirilerek burnu kesildikten sonra Kırım'da Kerson'a sürgün olarak gönderilmiştir¹⁹. Bizans tarihçilerinden VIII. asırda yaşayan Teofanis'in yazdığına göre, Iustinianos menfasına giderken, "Amasra adasında" bulunan Kiros (Κίρος) adlı bir rahiple konuşmak imkânını bulmuştur²⁰. Bu konuşma esnasında Kiros, eski imparatora, tahtını tekrar elde edeceğini haber vermiştir. Gayesi belki sadece, düşmüş bir insanın maneviyatını yükseltmek belki de zayıf bir ihtimalle de olsa ileride bir menfaat sağlamak olan Kiros'un "eğer kehaneti çıkmazsa birşey kaybetmiş olmayacağını, fakat aksi vuku bulduğu takdirde çok şeyler kazanabileceğini" de düşünmüş olması muhtemeldir²¹. Muahhar bazı müellifler tarafından ismi yanlış olarak Kiriakos

¹⁷ V. SCHULTZE: *Altchristliche Städte*'den başka bk. W. M. RAMSAY: *The historical geography of Asia Minor*, London 1890, muh. yer.

¹⁸ Bu imparator hakkında geniş okuyucu kitlesine hitap eden bir monografya vardır, C. DIEHL: *L'empereur au nez coupé, récit d'histoire byzantine*, aynı müellifin, *Choses et gens de Byzance* adlı kitabında, Paris 1926, s. 173-211; aynı mahiyette olmak üzere, bk. O. KIEFER: *Kaiser und Kaiserinnen von Byzanz*, Berlin 1937, s. 150-163.

¹⁹ E. GIBBON: *The decline and fall of the Roman Empire*, New-York, tz. c. II, s. 873 veya *Histoire de la decadence et de la chute de l'empire Romain*, (Guizot tercemesi) Paris 1819, c. IX, s. 157; A. VASILIEV: *Histoire de l'empire byzantin*, Paris 1932, c. I, s. 256; BURY-GWATKIN-WHITNEY: *Cambridge medieval history*, Cambridge 1936, c. II, s. 406; E. MINNS: *Scythians and Greeks, A survey of ancient history and archaeology on the north coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*, Cambridge 1913, s. 532; G. OSTROGORSKY: *Geschichte des byzantinischen Staates*, "Byzantinisches Hdb. II, 1" München 1940, s. 84; C. DIEHL - G. MARÇAIS: *Le monde oriental de 395 à 1081*, "Histoire du Moyen Age", Paris 1944, s. 243.

²⁰ THEOPHANES: *Chronographia*, Bonn 1839, c. I, s. 574.

²¹ F. C. SCHLOSSER: *Geschichte der bilderstürmenden Kaiser des Oströmischen Reichs mit einer Übersicht der Geschichte der frühern Regenten desselben*, Frankfurt a.M. 1812, s. 117 ve not, Iustinianos'un şahsiyeti üzerinde duran müellif, Kiros hususunda da bazı kaynakları karşılaştırmaktadır.

(Κυριακίς) şeklinde zikredilen²², bu rahibin ehemmiyetsiz gibi gözüken bu kehanetinin nasıl bir netice verdiği bilinir. Filhakika Iustinianos ümitsizliğe düşmiyerek, uzun ve karışık maceralardan sonra 705 yılında tekrar Bizans tahtını elde etmiştir²³. Kendisinden sonra tahta geçenlerden ve 695 ayaklanmasında aleyhinde çalışanlardan korkunç bir surette intikam alırken, Iustinianos, İstanbul patriği Kallinikos (Καλλινικος)'un da düşmanca hareketlerini hatırlıyarak, bu zatın gözlerini oydukdktan sonra Roma'ya sürgün etmiştir. Boşalan patriklik makamına da 706 yılı başında Amasralı rahip Kiros getirildi²⁴. Kiros'un patrikliği, velinimetinin ikinci defa imparatorluğu boyunca yani 711'e kadar devam etmiştir²⁵. Yeni bir ayaklanma

²² Meselâ bu hususta IOEL (Ἰωήλ) ve GLIKAS (Γλυκάς) zikredilebilir, bk. IOELIS: *Chronographia compendiaria*, Bon 1837, s. 50 ve MICHAELIS GLYCAE: *Annales*, Bonn 1836, s. 518. Pek makbul kaynaklardan sayılmayan bu eserlerin ikisi de oldukça geç devirde yazılmışlardır (Glikas, XII, Ioel, XIII. asırlarda yaşamışlardır!). Bu kaynaklar hakkında bk. G. MORAVSČIK: *Byzantinoturcica*, Budapest 1942, c. I, s. 200 ve 260. Bu kaynakların bu rahibin adını Kiryakos olarak göstermeleri, mehzaz olarak kullandıkları el yazmasındaki bir istinsah hatasından ileri gelmiştir. denilebilir. Zira 595—607 yılları arasında patrik olan Kiryakos'un, bu rahiple aynı şahıs olması mümkün değildir.

²³ Umumiyetle TEOFANİS (Θεοφάνης) tarihleri birer sene farklı olarak göstermektedir. Bu hususta kşl. G. OSTROGORSKY: *Die Chronologie des Theophanes im VII. und VIII. Jahrhundert*, "Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher", VII (1928—29) s. 1-56, burada bahsi geçen olaylar hakkında bk. s. 32 ve dev. VIII. yüzyılın ikinci yarımında yaşamış olan Teofanis hakkında ise bk. G. MORAVSČIK: *Byzantinoturcica*, s. 333.

²⁴ TEOFANİS: *ad. geç. es.* s. 574, "Καλλινικον δὲ πατριάρχην τυψλώσας ἐν τῇ Ρώμῃ ἐξώρισεν καὶ ἀντ' αὐτοῦ Κῦρον ἐν τῇ νήσῳ Ἀμαστρίς ἐγκλειστον ὄντα, ὡς πρῆσθιμάνωντα αὐτῷ τῶς δευτέρως βασιλείας ἀποκατάστασιν πρὸς ἑβόλλετο. (Iustinianos, patrik Kallinikos'un gözlerini kör ettirdikten sonra onu Roma'ya sürgün yolladı ve Amasra adasında kapalı olan Kiros'u kendisine ikinci defa hükümdarlığı elde edeceğini bildirmiş olduğu için, onun yerine tayin etti).

Bu olay daha sonraki tarihçiler tarafından da aynen tekrarlanmıştır. Evvelce zikredilen IOEL ve GLIKAS'dan başka, KEDRENOS'da da rastlanır, GEORGIUS CEDRENIUS: *choronographia*, Bonn 1838, c. I, s. 781. KEDRENOS (Κερδηνός) muhtemelen XI. asırda yaşamıştır, kşl. MORAVSČIK: *Byzantinoturcica*, s. 143.

Bizans metinlerinin okunması ve tercümesinde yardımını esirgemiyen Bay Yorgi Patriarheas'a burada teşekkür etmeği borç bilirim.

²⁵ M. Γεθῆων: *Ἡστριαρχικὸὶ Πίνακες*, Ἐν Κων-πόλει, tz., s. 254'de Kiros'un hayatı hakkında bilinenler toplanmıştır, ayrıca kşl. C. D. COBHAM: *The patriarchs of Constantinople*, Cambridge 1911 ve G. EVERY: *The Byzantine Patriarchate 451-1204*, London 1947, s. 205; bir de E. W. BROOKS: *On the lists of the patriarchs of Constantinople from 638 to 715*, "Byzantinische Zeitschrift", VI (1897) s. 33 ve dev.

neticesinde tekrar tahtını kaybeden Iustinianos öldürülünce, Kiros da makamını terketmek mecburiyetinde kalmıştır. Ortodoks kilisesince aziz ilân edilen Kiros'un pek de silik bir şahsiyet olmadığı anlaşılmaktadır²⁷. Teofanis'in bildirdiğine göre Kiros ,mevkiini kaybedince İstanbul'daki Hora manastırına (Μονή της Χώρας) çekilmiş ve muhtemelen burada da ölmüştür. Fakat o devirde yaşamış bir garp müellifinin yazdığına göre ise, Kiros makamını kaybettikten sonra tekrar Karadeniz'deki manastırına çekilmiştir²⁸. Bu hususda şimdilik daha fazla bir bilgiye sahip bulunmuyoruz. Bizim için burada önemli olan nokta, Amasra'daki bir adada VII. yüzyılın sonunda bir manastırın mevcudiyeti ve bu manastırda oturan bir rahibin Bizans patriği olmasıdır. Diğer taraftan Iustinianos'un Kiros tarafından söylenen kehanete çok değer vermiş olduğu onu mükâfatlandırış şekli ile aşikâr olarak görülür. Ecdadı ve adaşı Büyük Iustinianos'un her hareketini taklide yeltenen Iustinianos II.'nin, dedesi gibi büyük inşaatlara heveslendiği de unutulmamalıdır³⁰.

²⁶ TEOFANİS: *zıkr. ed. es.*, s. 586.

²⁷ Νικαδῆμου Ἀγιορείτου: Συναξαριστὸς τῆς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἑνεκτοῦ, Ἐν Ζακύνθῳ. 1868, c. II, s. 23-24 ve not 1, (8 Ocak İstanbul patriği aziz peder Kiros'u anma günü. Bu anma toplantısı mübarek Hora manastırında ve Büyük kilisede, bu tarihi takip eden ilk pazar günü yapılır). Not 1'de Meletios'dan naklen verilen bilgide herhalde bir yanlışlık olsa gerektir. Ayrıca bk. Μ. Γεδεών: Βυζαντινὸν Ἐορτολόγιον, Ἐν Κωνσταντινῶν, 1898, s. 54'de, anma merasimi Ayasofya ile şimdiki Kariye camii olan eski kilisede yapılan yapılan bu azizin kısaca hayatı zikredilmiştir. E. Bouvy: *Souvenirs chretiens de Constantinople et des environs*, Paris 1896, s. 60'da Hora manastırı ile Kiros arasındaki ilgiye işaret edilmiştir.

²⁸ Yukarıda zikredilenlerden başka, TEOFANİS'in not 26'da gösterilen yerde: (ve Filippikos, aziz pederlerin kabul etmiş oldukları ilâhi doğmaları yıkmak arzusu ile altıncı ruhani meclise karşı cephe almağa cüret etti. İstanbul patriği iken onun tarafından bu mevkiden atılıp, Hora manastırına kapatılan Kiros'un yerine getirilmiş olduğu yeni patrik Ioannis de kendisiyle bu hususda hemfikir idi). Bu arada şuna da işaret edelim ki, Kiros tarihe cahil bir keşiş olarak geçmiştir, kşl. L. BREHIER: *Le monde Byzantin II, Les institutions de l'empire Byzantin*, Paris 1949, s. 483.

²⁹ N. IORGA: *Histoire de la vie byzantine*, Bucarest 1934, c. II, s. 20'de Ortaçağ İtalyan müelliflerinden Romualdo da Salerno tarafından verilen bir kayıt iktibas edilmiştir. Burada yazıldığına göre Kiros "Ad gubernandum abbatis jure monasterium in Ponto" yani "Karadenizde hâlâ dini idareye sahip manastıra" dönmüştür.

³⁰ Bizans imparatorlarından Kostantin Monomahos da evvelce sürgün olarak

Tarihi kaynaklardan elde ettiğimiz bu bilgiler, Büyükada kilisesinin inşa tarihi hakkında kati bir netice verebilecek kadar sarıh değildir. Fakat şu da var ki, bu kilisenin yükselişlerinin bir şükran borcu olarak II. Iustinianos veya Kiros tarafından, 705—711 yılları arasında yeniden inşa ettirilmiş olması, akla en yakın gelen ihtimaldir. Kilisenin mimarî vaziyetini tetkik ettikten sonra gözden geçireceğimiz en yakın benzer numunelerin yardımı ile, ileri sürdüğümüz bu tarihlendirme takviye edilecektir.

II. Kilisenin mimarî durumu

I. TEKNİK VE KULLANILAN MALZEME :

Evvelce de işaret ettiğim gibi son gidişimde, binanın duvarlarını çok tahrip edilmiş bir halde bulduğumdan, duvarların işleniş tarzı hakkında tam bir fikir edinmek mümkün olmamıştır. Duvarların dış sathlarını teşkil eden nisbeten muntazam yontulmuş taşlar, sökülerek götürülmüş olduklarından, birçok yerlerde duvarlar ortalarındaki moloz taşından dolgulardan ibaret kalmışlardır (Res. 6, 8) Kilise meydana çıkarıldığı sıralarda gayet iyi bir durumda olan duvar bakiyelerinde muntazam taş ve tuğla sıraları farkediliyordu, fakat 1949'da burada bir tuğla dahi görülmemiştir. Hatırımızda kaldığına göre 1938'de duvar bakiyelerini muntazam üç tuğla dizisi kuşatıyordu.

Kilisenin inşasında muntazam olmayan taş parçalarından başka, daha eski bir binadan getirilen yontma taşlar da kullanılmıştır (Res. 6). Böylece bir birlik göstermeyen inşaat malzemesi arasında aynı kitabeye ait kırık ve küçük iki parça da farkediliyordu.³¹

Binanın temelleri adayı teşkil eden kayaya tesbit edilmiş ve arazinin elverişsizliği, plânda görülen aksaklığa sebebiyet vermiştir. Duvar bakiyeleri, şimdiki harap ve toprak ile çalılarla örtülü halleri ile inşa teknikleri hakkında daha fazla bilgi edinilmesini imkânsız kılmaktadırlar (Res. 5).

gittiği bir adada hüsnî kabul gördüğü için, tahta yükselince orada bir manastır yaptırmıştır, bu hususta bibliyografya için bk. L. BREHIER: *Les institutions*, s. 549. Diğer taraftan Iustinianos'un İstanbul'daki inşaatı hakkında bk. J. P. RICHTER: *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte*, Wien 1897, s. 329 ve dev.

³¹ Kopyaları yok olan bu kitabe parçaları, 1949'da ortada görülmemiştir.

2. KİLİSENİN PLÂNI :

Büyükada kilisesinin inşasında "yunanhaçı plâni" adını verdiğimiz, dört kolu eşit bir yunanhaçı tersim eden plânın tatbik edilmiş olduğu görülmektedir (Res. 7). Yalnız burada iptidaî bir safha göze çarpmaktadır. Zira bu plânın daha gelişmiş şeklini belirten daha geç devirlere ait yapılarda, orta kubbenin pandantiflerinin dört müstakil paye veya sütuna dayandığını biliyoruz³². Büyükada kilisesi, benzerlerinin hemen hemen hepsinde olduğu gibi, batı tarafında bir nartekse ve doğu tarafında da bemanın yanındaki protesis ve diokonikon hücrelerine sahiptir. Binanın duvarlarının dış cepheleri hakkında ise, toprak yığıntıları kaldırılmadıkça birşey söylenemez.

Kiliseye batı tarafındaki bir kapıdan giriliyordu. Narteksin nisbeten iyi muhafaza olmuş olan, doğu duvarında hiçbir takviye payesi çıkıntısı görülmemektedir (Res. 6, 8). Bu kısmın zemininin, geniş düz levhalarla kaplı olması dikkati çekmektedir. Define arayıcılar tarafından sökülerek kaldırılan bu levhaların altında kripta mahiyetinde, az bir derinliğe sahip bir mahzenin mevcudiyeti anlaşılmaktadır. Enkazın arasında evvelce, buradan çıkarılan lâhitlerin parçaları ve hayli insan kemikleri görülüyordu. Eski Bizans kiliselerinde narteks döşemesinin altına bir takım lâhitler yerleştirmek ve bunların üzerlerini taş levhalarla örtmek adeti vardır. İstanbul'da Lips manastırının kilisesinde (Fenarî İsa camii) böyle bir kripta bulunmuştur³³. Anadolu kavağı yakınında Yuşa tepesinin kuzey yamacında harabelerine rastlanan kilisenin de narteksinin altındaki mahzen ölü defnine tahsis edilmiştir³⁴. Bu hususta gerek İstanbul³⁵ ve gerek başka yerlerde daha başka misaller vardır³⁶.

³² Dört sütunlu ve yunanhaçı plânlı bir kilise nümunesi hakkında bk. S. EYTCZ *Iznik'de bir Bizans kilisesi*, "Belleten" XIII (1949) s. 37-51.

³³ Makridi Bey'in verdiği kısa rapordan naklen, "Archaeologischer Anzeiger" (1929) s. 323'de. Lâhitlerin vaziyetini gösteren bir plân için bk. E. MAMBOURY: *Istanbul touristique*, İstanbul 1951 (yeni basım), s. 293. Bu binada yapılan kazı ciddi bir surette neşredilmemiş ve kazı esnasında açılan narteks zemini, son yıllarda tekrar dolmuştur.

³⁴ Bu kiliseyi ve mahzenini 1947 yazında görmek imkânını buldum. Makridi Bey tarafından burada idare edilen kazının da neticesi neşredilmemiştir. Mamafih Yuşatepesi kilisesinin yalnız kriptasına ait bir plân mevcuttur, bk. A. MÜFİD MANSSEL: *The Excavation of the Balaban Agha mesdjidi in Istanbul*, "The Art Bulletin" XV (1933) s. 217, res. 13, veya A. MÜFİD MANSSEL: *Balaban ağa mescidi hafriyatı 1930*, "Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi", III (1936) s. 61, res. 23.

Narteksten binanın içine iki kapı vasıtasıyla geçilmektedir. Bunlardan bir üçüncüsünün de sağda olması icap etmekte ise de, evvelce böyle bir kapının mevcut olduğuna dair bir emare yoktur (Res. 8). Kilisenin asıl mâbedi teşkil eden naos kısmı bir yunanhaçı şeklinde olup, haçın kollarının birbirlerini kestikleri yerde meydana gelen karenin ortasında evvelce orta kubbe bulunuyordu. Bu kubbenin ağırlığının, haçın kollarını hudutlandıran kalın duvarlara taksim olduğu da anlaşılmaktadır. Batı tarafında, haçın kolları ile narteks arasındaki boşluklarda meydana gelen iki küçük hücre, birer kapı ile kilisenin içine açılmaktadırlar. Haçın güney-kuzey aksında uzanan kolu, binanın güney duvarında bir pencere ile dışarı açılıyordu. Evvelce burada gördüğümüz mermer bir sütun 1949'da artık ortada yoktu (Res. 12). Bunun bir benzerinin kırık alt kısmı ise enkaz arasında durmaktadır (Res. 11). Bizans mimarîsinde hayli erken devirlerden itibaren rastlanan bu tip, çifte sütun şeklinde işlenmiş direkler bilhassa büyük açıklıkların dar pencereler halinde bölünmesi için kullanılmıştır. Bizans kiliselerinin yan duvarlarında açılan böyle "meneau"lu pencereler, Brunov tarafından, yan neflerin mevcudiyetine bir delil olarak gösterilmişti³⁷. Fakat burada, kilisenin yanlarında ekler olabileceğine dair bir iz yoktur³⁸.

Kilisenin esasını teşkil eden haçın doğu kolu ise bemaı meydana getirerek doğrudan doğruya büyük absid yarım daire ile nihayetlenmektedir (Res. 9). Umumiyet itibariyle İstanbul ekolüne

³⁵ BRETT - MACAULEY - STEVENSON: *The Great Palace of the Byzantine Emperors*, Oxford 1948, s. 23 ve plân 60'da, D-VIII karesindeki yapı.

³⁶ Meselâ Misivri (Mesembria) bazilikasında da narteksin altında lâhitler bulunmuştur, bk. Γ. Σωτηρίου: Ἡ τέχνη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Μεσημβρίας; Μ. Κωνσταντινουπόλεως'in şu isimli kitabında: Ἡ Μεσημβρία τοῦ Ἐυξείνου; Ἄθῃ vav. c. I, 1945, res. 24'de lâhitler gösterilmiştir; ayrıca I. VELKOV: *An Early christian Basilica at Mesembria*, "Bulletin of the Byzantine Institute" I (1946) s. 65 ve 68.

³⁷ Yanlarında ekler olan kiliseler hakkında başlıca bibliyografya için bk. S. EYİCE: *adi geç. yazı*, s. 43 ve not 26-29.

³⁸ Böyle mutavassıt bölümü kiliseler hakkında, adı geçen yazımda kısa izahat verilmiştir. Fakat s. 44'de misaller zikredilirken dikkatten kaçmış bir hatayı burada düzeltmeği lüzumlu görüyorum. Bu sahifede, son satırda normal evsafda bir kilise numunesi olarak gösterilen Latmos kilisesini Anadolu tipine bağlı bir numune olarak kabul etmek daha doğrudur. Buna mukabil normal evsafa çok yakın bir misali Bergama'da tiyatro terasındaki kilise teşkil eder, bk. R. BOHN: *Die Theater-Terrasse "Altertümer von Pergamon IV"* Berlin 1896, s. 73 ve res. 72. Gösterilen satırın bu nota göre düzeltilmesini okuyucularımdan rica ederim.

bağlı kiliselerle mahsus bir hususiyet olarak kabul edilen mutavassıt bölüm (travée) burada mevcut değildir.

Haçın doğu kolunun iki yanındaki boşluklarda bulunan ve binanın heyeti umumiyesinin muntazam bir dikkörtgen içine toplanmasını sağlayan protesis ve diokonikon hücreleri ise yalnız birer kapı ile naosa açılmaktadırlar. Yarım yuvarlak absidleri olan bu hücreler (Res. 10) âdeta kapalı birer mekân teşkil ederek birer şapeli andırmaktadırlar.

Erken Hıristiyanlık devrinin tipik kilise plânını teşkil eden Bazilikalardan uzaklaşarak merkezi binalar yapmak yolunda tecrübelerde bulunan mimarların, intikal devri eserlerinden bir tanesini de Büyükada kilisesi teşkil etmektedir. Burada orta kısmın üstünün bir kubbe ve yakın bir ihtimalle haçın kollarının üzerlerinin beşik tonozlarla örtülü olması tahmin edilebilmekle beraber, dört hücrenin örtü şekilleri hakkında hiçbir tahmin yürütülemez. Bunların beşik, çapraz belki de kubbeli tonozlarla kapatılmış olmaları ihtimal dahilindedir.

Yunanhaçı plânının başlangıç safhasına işaret eden Büyükada kilisesi ahenkli ve muvazeneli plânı ile dikkati çeker. Hernekadar hücreler kilisenin içinde tecrit edilmiş mekânler teşkil etmekte iseler de, plânda merkezîyet ve bütünlüğe doğru kuvvetli bir temayül görülür. Hücrelerin kalın duvarlar ile çevrilmesi, kubbe ve tonozlara emniyetli destekler arayan mimarın endişelerine işaret etmesi bakımından bir "archaisme" işareti sayılabilir.

3. KİLİSENİN İÇ TEZYİNATI :

Define arayıcılar tarafından meydana çıkarıldığı zaman hayli zengin olan iç tezyinattan bugün birşey kalmamıştır. Enkaz arasında, döşeme mozaiklerine ait renkli taşlardan başka küçük cam küblerin de bulunması kilisenin evvelce duvar ve kubbesinin mozaiklerle süslü olduğunu gösterir.

Büyükada kilisesi 1937'de bulunduğu zaman zemini süsleyen döşeme mozaikleri tamamen sağlam bir halde duruyordu. Bunların ortalarındaki yekpare levhaları, defineciler, aradıkları hazinenin merdivenin kapağı (!) zannettiklerinden, bu yolu bulmak için bütün mozaikleri tahrip etmişlerdir. Bu sırada kazanın vilâyetçe durdurulması üzerine ufak bir kısımdaki mozaikler kurtulabilmişti ki, bu parçayı 1938'de henüz sağlam bir halde görebilmişim (Res. 13).

Nartekse bitişik kuzey hücrenin zemininde olan bu mozaiklerin bulunduğu yer, son gidişimde kalın bir toprak tabakası ile örtülü olduğundan, elân durup durmadıkları kontrol edilememiştir. Hara-benin içinden ve etrafından toplanan numunelerden anlaşıldığı gibi, buradaki zemin mozaik tezyinatı, geometrik şekillere göre kesilerek yan yana birleştirilmiş muhtelif cins ve renkte taşlardan meydana gelmişti. İçinde küçük mermer kırıkları da bulunan ve gayet ince döğülmüş tuğla tozuyla yoğrulan, açık pembe renkte bir harcın (horasan) içine gömülen bu taşlar değişik şekiller göstermektedirler (Res. 14, 15). Buradaki umumi kompozisyonu tesbit edememekle beraber, rastlanan parçalar arasında görülen şekiller birçok yerlerde rastladığımız benzerleri hatırlatmaktadırlar. Bu tip tezyinat normal bir Bizans kilisesi için gayet tabii olmakla beraber, Anadolu'nun oldukça ücra bir köşesinde küçük bir kayalığın üzerinde yapılan bir kilise için de fazla lüktür. Büyükada kilisesinde bulunan kare, yuvarlak, üçgen, altıgen taşlar, başka yerlerde de olduğu gibi³⁹ zemi-

³⁹ Muhtelif zemin mozaikleri teknik bakımdan üç gruba ayrılırlar ve bu grupların herbiri ayrı isim alır ise de, umumiyetle bu isim farklarına pek dikkat edilmemektedir. Büyükada kilisesinde bulunan zemin mozaikleri renkli taşlardan meydana gelen geometrik şekiller halinde olduğuna göre bunlara "opus alexandrinum" demek daha doğru olur. Bu hususta bk. DOM H. LECLERQ: *Manuel d'archéologie chrétienne depuis les origines jusqu'au VIII. siècle*, Paris (1907) c. II. s. 194. Bu tipin VII. asra kadar bazı örneklerini zikretmekle iktifa ediyorum. P. LEMERLE: *Philippes et la Macedoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945, VI. yüzyıl başına doğru yapılmış olan A bazilikasında, s. 397 ve res. 13 ile lev. 4 d, 7 c, 8 e-f, 24 ; Topkapı sarayı avlusunda bulunan ve V. asra âit olarak tahmin edilen bazilikada, H. T. BOSSERT: *Istanbul akropolünde üniversite hafriyatı*, "Üniversite konferansları (1939—1940)" İstanbul 1940, res. 11 ve A. OGAN: *1937 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan Topkapı sarayı hafriyatı*, "Belleten" IV (1940) s. 317 ve dev., lev. 76; Küçükçekmece'de Rhegion sarayında, A. M. MANSSEL: *Rhegion—Küçükçekmece hafriyatı, 1940—1941 çalışmalarına dair ilk rapor*, "Belleten" VI (1942) lev. 4; İznik'de Ayasofya kilisesinde, A. M. SCHNEIDER: *Die römischen und byzantinischen Denkmäler von Iznik*, Berlin 1943, s. 15 ve not 6 ile lev. 10, 9, 12; Silifke'de Meryemlik'de Tekla bazilikasında, Kubbeli kilisede ve Korikos'daki kiliselerde de aynı şekilde mozaikler vardır, E. HERZFELD - S. GUYER: *Meriamlik und Korykos, zwei christliche Ruinenstätten des Rauhen Kilikiens*, Manchester 1930, V-VII. asırlar arasında yapılmış olan bu kiliselerin mozaikleri hakkında geniş ölçüde izahat verilmiştir, s. 20, res. 22, s. 102, s. 119, res. 118, s. 145, res. 158, s. 157, res. 168. İstanbul'da Fransızlar tarafından yapılan kazılarda da bu tip mozaikler bulunmuştur, R. DEMANGEL - E. MAMBOURY: *Le quartier des Manges*, Paris 1939, lev. 13; R. DEMANGEL: *Contribution à la topographie de l'Hebdomon*, Paris 1945, s. 21, lev. V - VI.

nin bir takım dikdörtgen veya girift S şeklinde (entrelacs) çerçevelerle bölündüğünü ve ortada boş kalan sahanın ya düz yekpare levhalar veya aynı motifi tekrarlayan küçük taşlarla kaplandığını belirtmektedirler⁴⁰.

Büyükada kilisesinin taş işçiliğine ait tezyinatından birşey kalmamıştır. Yukarıda zikredilen iki pencere bölmesi sütunundan (Res. 11, 12) birinin kaba bir lotus çiçeğini andırır şekilde işlenmiş başlıkları vardı. Böyle başlıklı bu tip sütunlara erken devirlere ait binalarda sık sık rastlamak kabildir⁴¹. Enkaz arasında küçük bir taş parçası üzerinde sade ve ince bir lâtin haçının da bakiyesi görülmektedir (Res. 16). Mevcut parça pek küçük olmakla beraber VI - VI. asırlarda yapılan bazı nümuneleri hatırlatmaktadır⁴². Kilisenin içinde kırık, ufak bir mermer sütun parçası daha bulun-

⁴⁰ Döşeme mozaiklerinde beyaz veya açık renkte bir levhayı çerçeveleyen renkli motifler Bizans sanatında tercih edilmiştir. Bu kompozisyonun menşei, etrafi sular ile çevrili dünya sembolünde ve muassır İran halılarında aranmıştır, kşl. A. FROLOV: *Deux églises byzantines d'après des sermons peu connus de Leon le Sage*, "Revue des Etudes Byzantines", III (1945) s. 56.

⁴¹ Amasra'da buna benzer, pencere bölmesi sütunlarından iki nümuneye daha rastlanmıştır. Bunlardan biri kasabanın içinde ve muhtarlığın karşısındaki bahçede denize yakın bir yerde, diğeri de Boztepe'nin Büyükada'ya bakan tarafında surlarda açılan küçük bir kapının üzerine lento olarak kullanılmıştır. Başlıkları lotüs çiçeği veya yaprak şeklinde işlenen böyle sütunlardan zengin bir koleksiyon Makedonya'da Filipi'de bulunmuştur, P. LEMERLE: *Philippe et la Macedoine orientale a l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945, lev. 74. Bizans eserlerinin bulunduğu yerlerde mebzulen rastlanan bu tip sütun ve başlıkları bilhassa erken Hıristiyanlık devirlerine ait kiliselerde görülmektedir. Basit bir çiçek veya iki yana açılan yaprak şeklinde başlıklar için bk. T. WIEGAND: *Priene, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895—1898*, Berlin 1904, s. 484, res. 593 ve R. EGGER: *Frühchristliche Kirchenbauten im Südlichen Norikum*, Wien 1916, res. 34.

⁴² Lâtin haçı şeklinde kabartmalar Hıristiyan sanatının bilhassa erken devirlerinde revaç bulmuştur. Lâhitlerden başka, mimari unsurlar üzerinde de böyle haçlar vardır. Ravenna'da San Vitale'de, C. DIEHL: *Ravenna*, Paris 1907, res. 14; W. GOETZ: *Ravenna*, Leipzig-Berlin 1901, res. 98; aynı şehirde San Apollinare Nuovo'da S. FUCHS: *Kunst der Ostgoten-Zeit*, Berlin 1944, res. 10, bu tip haçların kemeraltı (imposte) başlıklarının tezyininde kullanıldığı görülür. İstanbul'da Büyük Bizans sarayının Marmara üzerindeki iskelelerinden birinin Iustinianos II devrine ait olarak kabul edilen mahzenindeki başlıklarda da aynı şekilde haçlar vardır, E. MAMBOURY - T. WIEGAND: *Die Kaiserpaläste zwischen Hippodrom und Marmara-Meer*, Berlin 1934, lev. 25 ve s. 13; Filipi'den bir misal için, P. LEMERLE: *Philippe*, lev. 12, resim d.

muştur ki (Res. 17) bunun inceliği ve taşının kalitece üstünlüğü, “ciborium”u taşıyan sütunlardan birine ait olması ihtimalini ortaya koymaktadır⁴³.

III. Kilisenin sanat tarihindeki yeri

Evvelce yine bir Bizans kilisesinden bahsederken, Bizans mimarisinin en tipik plân kompozisyonunu teşkil eden “Yunanhaçı” şeklindeki plânın mütakâmil misallerinden birini tanıtmıştım. Büyükada kilisesinde karşılaştığım tip ise bu plânın ait olduğu grubun tecrübe safhası nümunelerinden biri sayılır. Kendisinden çok bahsedilmesine rağmen henüz mükemmel bir surette tetkik edilmiş olmayan “yunanhaçı” plânın bilhassa menşeleri ve yayılması hususunda birçok hipotezler ileriye sürülmüş ve bunlarda birbirlerinden uzak neticelere varılmıştır⁴⁴. Büyükada kilisesinin ait olduğu tipde, binanın ortasında dört kolu eşit bir haç (Yunanhaçı) meydana gelmekte ve bu haçın kollarının arasındaki sahalar bölme duvarları ile ayrılarak, köşelerde küçük dört mekân elde edilmektedir. Haçın kollarını örten beşik tonozların tazyikini masif duvarlar taşımakta ve muhtelif kısımlar arasında irtibat, duvarlarda bırakılmış olan dar açıklıklar ile temin edilmiştir⁴⁵. Haçın tam ortasında ise kubbe yükselmektedir. Bu tarifini yaptığımız kompozisyon Bizans mimarisinin tam yunanhaçı şeklinin başlangıç devresine işaret eder ve bunun

⁴³ Polygonal ve ince sütunlara başka yerlerde de rastlanmıştır. Fakat bunlar mukavemetsiz olduklarından ekseriyette parçalanmış olarak bulunmuşlardır, E. HERZFELD- S. GUYER: *Meriamlik und Korykos*, s. 28, res. 33’de (g) işaretli parça. Bu tip sütunların daha geç devirlere ait benzerlerinin başlıklarından muhtelif numuneler Sarayburnu ve Ahırkapı kazılarında bulunmuştur, R. DEMANGEL - E. MAMBOURY: *Le quartier des Manges*, res. 138, 140, 141, 142.

⁴⁴ Umumi olarak bk. C. DIEHL: *Manuel d’art byzantin*, Paris 1925, c. I, s. 434; O. M. DALTON: *East Christian Art, a Survey of the Monuments*, Oxford 1925, s. 100; O. WULFF: *Die byzantinische Kunst*, Potsdam 1924, s. 450; O. WULFF: *Bibliographisch-Kritischer Nachtrag zu altchristliche und byzantinische Kunst*, Potsdam (1938) s. 57. Bu hususta en son neşriyat olarak bk., S. GUYER: *Grundlagen Mitelalterlicher Abendländischer Baukunst*, Zürich-Köln, 1950.

⁴⁵ N. MAVRODİNOV: *L’apparition et l’évolution de l’église cruciforme dans l’architecture byzantine*, “Atti del V. Congresso di Studi Bizantini” c. II, s. 243 ve dev. da müellif haç plânlı ve köşe odalı binaları tetkik etmektedir. Mavrodinov’a göre bazilikanın tekâmülünden önce ortaya çıkan bu tip kendi başına bir gelişme arz etmektedir.

içindir ki, onu aynı plânın daha sonraki tekâmülünü gözünde tutarak, "arkaik" bir şekil olarak tavsif ediyoruz⁴⁶. Bu şekilde inşa edilen kiliselerde J. Baltrusaitis tarafından bazilika mimarı konsepsiyonunun bir devamı görülerek bunlar umumî bir şekilde "bölmeli kiliseler" (églises cloisonnées) olarak adlandırılmışlardır⁴⁷. Büyükada kilisesinin ait olduğu tipde hernekadar bir takım bölme duvarları mevcut ise de, bunların binayı uzunlamasına üç ayrı nefi ayırdığını kabul etmek güçtür⁴⁸. Binanın iç görünüşünde hâkim olan merkezî kubbbe ve esas ibadet yerinin tersim ettiği haçdır ve bunun dışında olan teferruat bu esas unsurları meydana getirmek ve tamamlamak için yapılmıştır. İlk Hıristiyanlarca mimaride haç sembolünün tatbikine büyük bir önem verildiğini de, bilhassa bazı vesikalar teyit etmektedir⁴⁹. Hıristiyanlığın zaferinin bir sembolü olan haç şekilli plânın daha ziyade, Hıristiyanlık uğruna ölenlerin bakiyelerinin muhafaza edildiği "martyrium" binalarında tatbik edilmiş olduğunu son yıllarda A. Grabar ileri sürmüştür. Bu müellife göre, Büyükada kilisesinin plân şekli doğrudan doğruya bir martyrium plânı olup, bu kompozisyon mukaddes "hâtıra" ibadetgâhlarına inhisar etmemiş ve alelumum ibadetler için inşa edilen kiliselerde de tatbik edilmiştir⁵⁰. Büyükada kilisesinin hakiki bir martyria olabileceğine pek ihtimal

⁴⁶ Burada kısaca tetkik ettiğimiz haç plânlı muhtelif varyantları vardır ki bunlar üzerinde henüz yeni yeni durulmaktadır, bk. A. HAMILTON: *Byzantine architecture and decoration*, London 1933, s. 21; ve bilhassa J. EBERSOLT: *Monuments d'architecture byzantine*, Paris 1934, s. 53 ve notlar.

⁴⁷ J. BALTRUSAITIS: *L'église cloisonnée en Orient et en Occident*, Paris 1941, s. 7 ve dev.

⁴⁸ Mamafih Yunanistan'da mahalli bir ekolün meydana getirdiği, duvarlar ile üç nefi ayrılan haç plânlı kiliseler vardır, bk. G. MILLET: *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916.

⁴⁹ B. KEIL: *Der Brief Gregors von Nyssa an Amphylachios*, şu eserde, J. STRZYGOWSKI: *Kleinasiens, ein Neuland der Kunstgeschichte*, Leipzig 1903, s. 77 ve dev, ayrıca, C. DIEHL: *Manuel*, c. I, s. 92; S. GUYER: *Die Bedeutung der christlichen Baukunst des inneren Kleinasiens für die Allgemeine Kunstgeschichte*, "Byzant. Zeitschrift" 33 (1933) s. 85; C. DIEHL: *Manuel*, c. I, s. 435; MARC LE DIACRE: *Vie de Porphyre, eveque de Gaza*, Paris 1930, mektup 75; Ambrosius tarafından 382'de yaptırılan kilisedeki kitabede şöyle denilmektedir: "Forma crucis templum est templum victoria Christi Sacra, triumphalis signa imago locum."

⁵⁰ A. GRABAR: *Martyrium, recherches sur le culte des reliques et l'art chretien antique*, I *Architecture*, Paris 1946, s. 369.

verilemez, burada daha ziyade bir manastır kilisesi bahis konusudur denebilir⁵¹. Köşe odaları duvarlar ile ayrılmış, kapalı yunanhaçı plânlı kiliselerin muhtelif numunelerini tanıyoruz. Filistin'de Ceraş (Gerasa)'da Havariyun adına yapılmış olan kilise de (V. asır) ortada dört sütuna sahip bir haç ve dört köşe odası mevcuttur⁵². Sırbistan'da Niş yakınında Çariçingrad'da meydana çıkarılan ve VI. asra ait olduğu tahmin edilen mausoleum da haçın uçları absid şeklinde tamamlanmakta, fakat kolların arasındaki sahalarda odalar bulunmaktadır⁵³. Üzerinde durduğumuz tipin bu karakteristik öncülerinin en mühimi Selânik'de eski Suluca camiidir⁵⁴. Keramendim camii dahi denen bu bina Hosios David veya Isa Latomos kilisesi olarak teşhis edilmiş fakat A. Grabar burasının Peygamber Zekeriya'nın adına yapılmış bir martyrium olduğunu ileri sürmüştür⁵⁵. Bu bina ile Büyükada kilisesi arasındaki plân benzerliği dikkate şayandır. Binanın ortasında bir kare içine kapatılmış olan ve kollarının üzerleri beşik tonozlar ile örtülü bir yunanhaçı hâkimdir. Haçın doğu kolu dışarı taşan bir abside sahiptir ve köşeler dört ufak oda ile tamamlanmıştır. Bu tipin V - VII. asırlarda çok yayıldığına daha başka deliller de bulmak mümkündür. Meselâ, İtalya'da San Salvatore a Rometta Messinese kilisesi (VII. asır ?) muntazam bir kare içine tersim edilmiş bir yunanhaçından ve köşelerde, kapılar ile geçilen odalardan mürekkeptir⁵⁶ ve absid çıkıntısı yoktur. Bu

⁵¹ Burada her ne kadar bazı mezarlar bulunmuş ise de, bunları bir martir kültü ile ilgili göremeyiz. Bunların manastırın bazı imtiyazlı mensuplarına aidiyeti muhtemeldir.

⁵² J. W. CROWFOOT: *Churches at Jerash, A Preliminary report of the Joint Yale-British School Expeditions to Jerash, 1928—1930*, London 1931, s. 30.

⁵³ V. R. PETKOVIC: *Les Fouilles de Tsaritchin Grad*, "Cahiers Archeologiques" 3 (1948) s. 42, res. 2.

⁵⁴ A. Ὑλλουούλου: Τὸ Καθολικὸν τῆς Μενῆς τοῦ Λατόμου ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ τὸ ἐν αὐτῇ ψηφιδωτόν, "Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον" s. 142; G. MILLET: *L'école grecque*, s. 70, res. 33'deki plân kifayetsizdir. Suluca camii bir mihrab mozaikinin yardımı ile tarihlendirilmiştir, bk. C. DIEHL: *A propos de la mosaïque d'Hosios David à Salonique* ve C. R. MOREY: *A note on the date of the mosaic of Hosios David Salonica*, her iki yazı da "Byzantion" VII (1932) s. 333 ve.de. ayrıca kşl. E. WIEGAND'ın bir kritiği, "Byzantinische Zeitschrift" 33 (1933) s. 211-215 ve J. EBERSOLT: *Monuments*, s. 162.

⁵⁵ A. GRABAR: *Martyrium*, s. 164.

⁵⁶ C. CECHELÌ: *Sguardo generale all'architettura bizantina in Italia*, "Studi bizantini e neoellenici", IV (1935), s. 28 ve not 4, ayrıca bk. P. LOJACONO: *L'arc-*

bina ile Suriye'de Kasr-el Nüvayis ve İran'da Cerre mâbedi arasındaki benzerlik de ayrıca dikkati çeker⁵⁷. Yine İtalya'da Rimini'de San Andrea kilisesi (V - VI. asır) ise, tetkik ettiğimiz tipin bir varyantıdır⁵⁸. Burada içeride haç şekli bâriz olmakla beraber, doğu kolunun iki yanı boş bırakılmış böylece bu kol mustakil bir çıkıntı halinde kalmıştır. Buna karşılık batı kolunun iki yanında duvarlar ile ayrılmış iki oda mevcuttur. Bu şekil münferit bir nümune değildir, nitekim aslında bir kilise olan Edirne'de Yıldırım Bayazıd camiiinde de haçın bir kolunun bir çıkıntı teşkil ettiği ve yalnız mütekabil kolun yanlarında odalar olduğu görülür⁵⁹. Diğer bir benzeri ise Suriye'de Ezraa'da 542'de yapıldığı tesbit edilen İlyas kilisesidir⁶⁰. Aynı havalide Şekra köyünde bulunan ve VI. asra ait olan martyriumda ise haçın kollarının arasında gayrimuntazam dört oda yapılmıştır⁶¹. Orta Anadolu'da Binbirkilise grubu içinde, bir manastır külliyesine ait bir yapı, muntazam bir yunanhaçı şekline sahiptir ve köşelerde duvarlar ile bölünmüş odalar mevcuttur⁶². Fakat Anadolu'da, tetkik ettiğimiz tipin en yakın bir misalini Kaş yakını-

hitettura bizantina in Calabria è Sicilia, "Atti del V. Congresso di Studi Bizantini" c. II, s. 188.

⁵⁷ Cerre ateş mabedinin bir Sasani kilisesi olması muhtemeldir, bk. K. ERDMANN: *Das iranische Feuerheiligtum*, Leipzig 1941, s. 59, res. 14, ayrıca kşl. K. ERDMANN: *Die Kunst Irans zur Zeit der Sasaniden*, Berlin 1943, s. 42 v.d.

⁵⁸ S. BETTINI: *L'architettura di San Marco, origini e significato*, Padova 1946, lev. 4 a.

⁵⁹ C. GURLITT: *Die Bauten Adrianopels*, "Orientalisches Archiv" I (1910—11) s. 4; ve O. ASLANAPA: *Edirne'de Osmanlı devri âbideleri*, İstanbul 1949, s. 2. GURLITT Burasını VI. asıra ait bir yapı olarak göstermektedir. Fakat herşeyden önce binadaki Bizans ve Osmanlı devrine ait parçaları tesbit etmek lâzımdır.

⁶⁰ J. LASSUS: *Deux églises cruciformes du Hauran*, "Bulletin d'Etudes Orientales" I (1931) s. 13 ve dev.

⁶¹ J. LASSUS: *adi geç. eser*, s. 23 Suriye'de haç plânının menşeleri veya ilk nümuneleri ile ilgili bir takım şayanı dikkat yapılar vardır ki bunlar bilhassa geç Roma devrine aittir, bk. M. DE VOGÜE: *Syrie centrale, architecture civile et religieuse*, Paris 1856, Hass ve Bizzoz mezarları ile Musmiye pretorium'u (?). Sonsuz münakaşalara yol açan haç plânlı bir bina da Rusafa (Sergiopolis) de bulunmuştur. H. SPANNER-S. GUYER: *Rusafa, die Walfahrtsstadt des Heiligen Sergios*, Berlin 1926, s. 66, lev. 31; evvelâ bir martyrium olduğu söylenen bu binanın, bir merasim salonu olduğu ileri sürülmüştür, bk. J. SAUVAGET: *La mosquée Omeyyade de Medine, etude sur les origines architecturales de la mosquee et de la basilique*, Paris 1947, s. 158.

⁶² W. M. RAMSAY - G. L. BELL: *The Thousand and One Churches*, London 1909, s. 183, res. 148'de (H) işaretli yapı.

dakini Alacayayla kilisesi teşkil eder. V. asıra ait olduğu tahmin edilen bu binada, haçın batı kolu biraz uzun olmakla beraber köşelerde odalar vardır ve yapının umumi görünüşü bölme duvarlı yunanhaçı kilisesi hususiyetleri arzeder ⁶³.

Bizans sanatının gelişmesindeki rolü henüz kati olarak tesbit edilmiş olmayan İstanbul'da ise aynı tipin misalleri ile karşılaşılıyor ⁶⁴. Bakırköy'de bulunan ve V. asra ait olarak tarihlendirilen hypogeum muntazam bir yunanhaçı plânı arzetmekte ve köşelerdeki payelerin içlerinde nişler bulunmaktadır ve böylece bu bina eski Roma mozole inşaatının Bizans yapı sanatına intibak ettirilmesine bir misal teşkil eder ⁶⁵. Henüz neşredilmediği için burada üzerinde duramayacağımız ve kapalı yunanhaçı plânlı, köşe odalı mahiyeti meçhul bir bina da İstanbul yakınında Yalova havalisinde görülmüştür. Fakat İstanbul'un içinde daha şayanı dikkat bazı misaller ile karşılaşılıyor ve bunlar Amasra Büyükadası'nda tatbik edilen numunenin çok yakın benzerleri hattâ belki de prototipleridir. Yakın zamana kadar VII. asrın başlarına ait bir bina olarak kabul edilen Kalenderhane camii bölme duvarlı kapalı yunanhaçı plânın tipik bir numunesidir. Yalnız binanın doğudaki köşe odalarının ikisi ilk şekillerini kaybetmiş gözükmektedirler ⁶⁶. G. Millet'nin daha ziyade İstanbul ekolünün bir hususiyeti olarak kabul ettiği "bema" kısmını uzatan mutavassit bölüm (Travée intercalaire) ⁶⁷ burada mevcuttur, fakat gerek esas, gerek yan absidlerin düz bir duvar halinde kesil-

⁶³ H. ROTT: *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig 1908, s. 318, res. 118; J. STRZYGOWSKI: *Kleinasien*, s. 139, res. 105.

⁶⁴ İstanbul ekolu hakkında umumi mahiyette fakat kifayetsiz bir yazı mevcuttur: D. LATHOUD: *L'école de Constantinople dans l'architecture byzantine*, "Echos d'Orient" 24 (1925) s. 286-320.

⁶⁵ T. MACRIDY - J. EBERSOLT: *Monuments funéraires de Constantinople*, "Bulletin de la correspondance hellénique" 46 (1922) s. 363 ve dev. J. EBERSOLT: *Monuments*, s. 24.

⁶⁶ J. EBERSOLT - A. THIERS: *Les églises de Constantinople*, Paris 1913, s. 93-110; A. VAN MILLINGEN: *Byzantine churches in Constantinople*, London 1912, s. 183 ve muhtelif fikirlere dair, O. WULFF: *Nachtrag*, s. 53, Anmerkung z. S. 389 ayrıca, A. M. SCHNEIDER: *Byzanz*, Berlin 1935, s. 51'de burasını Akataleptos manastırının kilisesi olduğunu kabul etmektedir, fakat V. LAURENT: *Echos d'Orient* 34 (1935) s. 227'deki yazısı bu hususu kati olarak aydınlatmış değildir.

⁶⁷ G. MILLET: *Ecole grecque*, s. 60.

miş olması yapının bu cihetteki şeklini çok bozmaktadır. Bütün intizamsızlık ve tadillere rağmen burada ortada bir kubbenin yükseldiği yunanhaçı hâkimdir. Aynı plânı daha muvazeneli ve daha ahenkli olarak tatbik edilmiş bir misalini ise Atik Mustafa Paşa teşkil eder ⁶⁸. İnşa tarihi kati olarak bilinmemekle beraber VII - VIII. asırlara ait olarak tahmin edilen ⁶⁹, bu eski kilisede Büyükada kilisesi ile olan benzerlik çok bârızdır. Hattâ o kadar ki, her iki kilisede de "bema"daki mutavassıd bölüm mevcut değildir. Yalnız Atik Mustafa Paşa'da narteks kısmının bina camiye çevrildikten sonra tamamen tadil edilmesi, mâbedin umumî görünüşünde umumi bir toplanma hissi vermektedir ki, bu tamamen bahsettiğimiz eksiklikten doğan bir hususiyettir. İstanbul'da Aya İrini (eski Askerî Müze) gibi daha ziyade bir kubbeli bazilika olarak tanınan bir VI - VII. asır yapısında ⁷⁰ ve Gül camii gibi (VIII. asır ?) bir intikal devri eserinde de köşe odalı yunanhaçı plânın tatbik edilmiş olduğunu sezme kabildir. Nihayet İstanbul'da Büyüksaray harabeleri arasında Ayios Dimitrios kilisesine (IX. asır) aidiyeti ileri sürülen bir mahzen bulunmuştur ki, burada da tetkik ettiğimiz tipin bir benzeri mevcuttur⁷².

⁶⁸ J. EBERSOLT - A. THIERS: *Eglises*, s. 131, A. VAN MILLINGEN: *Churches*, s. 191, O. WULFF: *Nachtrag*, s. 53, Anmerkung z. S. 391, N. BRUNOW: *Kritische Berichte* (1928—29) s. 137, 140'da burasını VII. asrın başlarına ait olarak kabul etmiş, fakat sonraları VI. asrın ikinci yarımını ileri sürmüştür, bk. N. BRUNOW: *Zur Erforschung der byzantinischen Baudenkmäler von Konstantinopel*, "Byzant. Zeitschrift" 32 (1932) s. 53; ayrıca kşl. S. EYİCE: *Atikmustafapaşa camii*, maddesi "İstanbul Ansiklopedisi" s. 760-766.

⁶⁹ A. GRABAR: *Martyrium*, s. 369'da Çarşingrad, martyriumu ile Suluca camii ve Atikmustafa ile Kalenderhane'yi hep bir devrin yapıları olarak kabul etmekte ve son iki kilisenin berikilerinden ancak bir asır, belki azami iki asır daha yeni olduklarına işaret etmektedir.

⁷⁰ W. S. GEORGE: *The Church of Saint Eirene at Constantinople*, London 1912, lev. 1, 2. Aya İrini'nin VI. asra ait olduğu Meryemlik'deki kubbeli bazilikanın tanınmasından sonra kuvvetlenmiştir, bk. J. EBERSOLT: *Monuments*, s. 157, not 105.

⁷¹ J. EBERSOLT - A. THIERS: *Eglises*, s. 113; A. VAN MILLINGEN: *Churches*, s. 164; A. M. SCHNEIDER: *Byzanz*, s. 78; kşl. J. EBERSOLT: *Monuments*, s. 162..

⁷² T. WIEGAND - E. MAMBOURY: *Die Kaiserpaläste von Konstantinopel, zwischen Hippodrom und Marmarameer*, Berlin 1934, s. 33, lev. 85'Db işaretli bina, burası hakkında tahminler için, G. BRETT - W. MACAULEY - R. STEVENSON: *The Great Palace of the Byzantine Emperors*, Oxford 1947, s. 18 ve lev. 59-60; A. VOGT: *Commen-*

Büyükada kilisesinin ait olduğu "arkaik" tip uzak eyâletlere ve başka kültüre sahip memleketlere kadar yayılmıştır. Nitekim Kafkasya'da VII. asra ait, Açmiyazin katedrali, Bagaran, Vağarhapat, Mren kiliseleri bu arada zikrolununabilececek mühim ve tam formunu bulmuş bir gelişmenin misalleridir⁷³. Bizi bilhassa alâkadar eden bir numune Dadahen'de mevcut ise de bu bina hakkındaki bilgilerimiz kifayetsizdir⁷⁴. Daha kuzeyde, Kırım'da aynı tipin muhtemelen İstanbul tesirleri altında inşa edilmiş numuneleri görülmüştür⁷⁵. Çok daha muahhar devirlerde ise Bulgaristan'da da aynı şemaya uygun eserler meydana getirilmiş⁷⁶ olup bunlar Bizans da gelişmesini tamamlamış bir tipin geç misalleridir.

Sonsöz

Büyükada kilisesi, vaziyetinin etraflı bir tetkike imkân vermeyecek şekilde bulunması dolayısıyla ancak mahdut ölçüde incelenebilmiştir. Fakat mevcut harabede İstanbul'dan gelen mimarî tesirlerin tam bir hâkimiyeti bariz olarak tesbit edilmiştir. Burasının VIII. asır başlarında 705—711 yılları arasında imparator II. Iustinianos veya patrik Kiros tarafından yaptırılmış olmasına gelince; bu husustaki hipotezimizi temin eden kaynak tam bir emniyet

taire pour le Livre des Ceremonies, Paris 1935, c. I, s. 140'da zikredilen ve VI. Leo tarafından (886—912) yaptırılan Hosios Dimitrios kilisesinin bu kalıntı ile alâkası hakkında kşl. *The Great Palace*, s. 19. Umumiyetle haç plânlı binaların mahzenleri bu şemaya yakın bir şekilde inşa edilmişlerdir ve meselâ Bodrum camininin mahzeni kiliseye nazaran daha eski olarak tarihlendirilir, bk. SCHNEIDER: *Byzanz*, s. 65; Eski İmaret camii mahzeni için bk. S. STRZYGOWSKI - P. FORCHHEIMER: *Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel*, Wien 1893, s. 107.

⁷³ Bu binalar hususunda Strzygowski'nin neşriyatından başka, diğer bir görüş zaviyesinden bu VII. asır yapılarını tetkik eden R. RIVOIRA: *Moslem architecture*, London 1918'de gözden geçirilmelidir. Umumi olarak bu yapılar hakkında bk. A. KHATCHATRIAN: *L'architecture armenienne, essai analytique*, "Vostan" I (1948—49) s. 57.

⁷⁴ J. BALTRUISAITIS: *Etudes sur l'art medieval en Georgie et en Armenie*, Paris 1929, s. 76, res. 110. Kafkasya'dan muhtelif nünuneler için bk. s. 69 ve dev.

⁷⁵ E. MINNS: *Scythians and Greeks*, Cambridge 1913, s. 510, ayrıca kşl. O. WULFFF: *Byzantinische Kunst*, s. 382, *Nachtrag*, s. 51; N. BRUNOV: *Une eglise byzantine a Chersonese* "Melanges Uspenskij" Paris 1932.

⁷⁶ N. MAVRODİNOV: *Ednokorabnata i krästovidnata cërva po balgarskitë zemi do kraja na XVI v.*, Sofya 1931.

ifade etmemekle beraber mimarî benzerlerin mukayesesi, böyle bir yapının VIII. asır başında pekâlâ yapılabileceğini bize göstermektedir. Zira bu plân hiç olmazsa V. asırdan itibaren tatbik edilerek VI - VIII. asırlarda en mükemmel numunelerini vermiş ve IX. asırdan itibaren de çok daha mükemmel bir safhayı teşkil eden dört sütunlu kapalı haç plânına yerini bırakmıştır⁷⁷.

⁷⁷ Bu safha için not 32'deki yazımda bibliyograra mevcuttur.